

A FÉLIG TELI POHÁR

DUPCSIK CSABA

Fleck Zoltán:

Jogszolgáltató mechanizmusok

---

az államszocializmusban

Totalitarizmus-elméletek

és a magyarországi szocializmus

Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

---

276. old. 1500 Ft

„A magyarországi államszocializmus – fennállása alatt mindvégig – illegitim, végső soron az erőszakon alapuló, negatív társadalmi és morális hatásokat hordozó rendszer volt” – ez az árnyatlan felfogás a *politikai* diskurzusban minden bizonnyal kirihatatlanul velünk marad, ameddig csak kifizetődő lesz egyes politikai erők számára (tehát valószínűleg több nemzedéken keresztül). Mégis, bár meglehet, hogy a recenzens azt látja, amit látni szeretne, de az az érzése, hogy az említett korszakról kialakított (mindkét jelző fontos lesz) *igényes társadalomtudományi diskurzusban* már bő negyedszázada – tehát a rendszer bukása előtt – kialakult egyfajta lazán körvonalazható, különböző területeken különböző mértékben kidolgozott konszenzuális kép, amely lényegi vonásait tekintve azóta sem változott. Eszerint az államszocializmus *politikai rendszere* egyrészt egy, a politika szféráján messze túlterjedő – „totális” – diktatúra kiépítésére törekedett, amely lényegénél fogva nem volt képes eltérni semmiféle autonómiát; másrészt viszont a korszak második felében számos, időnként kifejezetten látványos, máskor „rejtőzködőbb” társadalmi autonómia bontakozott ki. Ezen paradox kettősség *ténye* oly ismertté és elfogadottá vált, hogy azt szinte már elfedte, mennyire nehezen *magyarázható* ez a tény.

A fent említett „paradox kettősséget” sokan elemezték a társadalom különböző szféráiban, az értékek, az életmód és különösen a gazdaság szempontjából – a jogrendszeréből azonban csak a legkritikább esetben. Fleck Zoltán könyve (továbbiakban: *Jogszolgáltatás*) már pusztán ezért is hiánypótló jelentőségű – ezen túl azonban az államszocializmus jelenségének (és örökségének) jobb megértéséhez is hozzájárulhat. „Jogszolgáltatás az államszocializmusban” – a klasszikus totalitarizmuselméletek szerint ezekben a rendszerekben egyáltalán nem is beszélhetünk jogról, vagy ha igen, akkor a jog csupán az egyik uralmi eszköz; de még a totalitarizmuselméletek „gyenge” változatai sem szoktak *autonómiákat*

keresni ezen a területen. Fleck erre vállalkozik, véleményem szerint figyelemre méltó eredményességgel.

A *Jogszolgáltatás* első részét a teljes terjedeleme csaknem negytedét kitevő *Elméleti és történelmi vizsgálódások* alkotják. (Zárójelben jegyzem meg: a totalitarizmuselméletek részletes, összefoglaló ismertetése ugyancsak hiánypótló lenne magyar nyelven, megérdemelne nagyobb terjedelmet, külön írásban is!) A totalitarizmuselméletek egy monolit államot vizionáltak, amely a vele szemben álló megfélemlített, alaktalan, atomizált társadalom összes vélt, való vagy potencióális ellenállását felőrli, minden spontán, szabad, szabályozatlan szférát felszámol, valamennyi folyamatot ellenőrzése alá vonja, míg végül minden ember minden megnyilvánulása, akarva-akaratlanul, nem lesz más, csak „szem a láncban”. Vagy legalábbis, állítja a megközelítés első, egyelőre gyenge módosítása, a totális állam ilyen monolit rendszer kiépítésére *törekedett*, de megvalósítására nem volt maradéktalanul képes, s így számos zárvánnyal, szigettel, szférájával maradt (és/vagy keletkezett) a spontaneitásnak, az egyéni kezdeményezéseknek, az autonómiáknak. A korszak vége felé – elsősorban Kelet- és Közép-Európában – egyesek ezen „szigetekből” egyenesen már egy „második társadalom” kibontakozásának lehetőségét is látni vélték.

1 ■ „A legerősebb ellenvetések szerint az eredeti modell által sugallt, teljesen atomizált társadalom csak az ellenutópiákban létezik, Orwell és Huxley fikcióiban. A totalitarizmus eredeti felfogása, az »erős modell« feltételezte a társadalom totális alávetésének, az autonóm egyén felszámolásának sikerét, bár elismerte, hogy bizonyos szférákba (egyház, család) a hatalom nem tud behatolni. E felfogás képviselői mégis differenciálattal passzívnak gondolták a társadalmat. Ezzel szemben a »gyenge modell« szerint az emberek gondolatai, cselekedetei felett nem lehet teljes hatalmat gyakorolni. Nem lehet új embert, új nyelvet alkotni, ez eleve kudarcra van ítélve. (M. Walzer kifejezésével: *failed totalitarianism*). A totális hatalom sohasem érheti el a teljes kontrollt, bár mindig törekszik rá. Míg az »erős« felfogás a terror csökkenését a kontroll belsővé válásával, vagyis sikerével magyarázná, addig a »gyenge modell« szerint a stabilitás csak annak a jele lehet, hogy az emberek megtanulták, hogyan kell az elvárt rituálékot gyakorolni.” (29–30. old.) A revizionista irányzattal szembeni kritikák megjegyzések: pl. 32. old.

2 ■ *Problems of Democratic Transitions and Consolidation...*, Hopkins University Press, 1996.

3 ■ Fleck szinonimaként kezeli a fasizmust és a nemzetiszocializmust, mint ahogyan ez sajnálatosan elterjedt az általa fel dolgozott klasszikusok szövegeiben éppúgy, mint napjaink terminológiájában. Mindazonáltal a recenzens kihasználja az alkalmat, hogy a két fogalom szétválasztása mellett érveljen. A fasizmus olasz jelenség volt, vezetője szólamaival szemben inkább „slamos”, mint „totális” rendszer, a mindennapi élet ellenőrzése vagy a terror kiterjedése nagyságrendekkel alacsonyabb volt, mint a nemzetiszocialista Németországban.

Ezzel szemben Nyugaton ugyanebben a korszakban sokan a fogalom teljes lebontásába kezdtek: a szovjetológia úgynevezett revizionista irányzata szerint a „passzív, atomizált társadalom” éppúgy csupán mítosz, mint ellenpárja, a „totális állam”. A totális állam legkülönbözőbb lépései, legyenek bármilyen „társadalomellenesek” is egy elvont morális-politikai szemlélet számára, széles körű társadalmi támogatást és részvételt igényeltek és kaptak (a radikális felfogásokban: a „totális állam” lépéseit egyenesen az alulról érkező igények kényszerítették ki). Szélsőséges, de éppen ezért jó példa a harmincas évek nagy sztálini terrorja, amelyben a feljelentés sokak számára mint egyéni vagy társadalmi konfliktusok megoldása, konformizmus vagy akár az önvédelem eszköze tűnt fel. Ugyanakkor ez a megközelítés bagatellizálta a demokráciák és a diktatúrák közötti különbséget, eljelentéktelennítette az ideológia vagy a vezér személyének jelentőségét, ami nem „csak” morális hiányosság, hanem intellektuális is.

Fleck érezhetően és általában csak helyeselhető módon kritikus mind a totalitarizmuselméletekkel, mind a revizionizmussal szemben.¹ Miután sorra veszi a totalitarizmus-fogalom legfontosabb pszichológiai, szervezetszociológiai és társadalomelméleti kidolgozásait, megállapítja, hogy a vizsgálat eredménye negatívnak mondható: „A totalitarizmus fogalma [...] súlyos problémákkal terhelt: ideológiai tartalma van, nincs viszont konszenzus arról, hogy miben áll ez a tartalom. Nem világos, mi a lényeg: a terror vagy az egyneműség, a stabilitás, a mozgalom, vagy a pártállam. Nem koherens paradigma, mert az egyik vagy másik államból (Németország, Szovjetunió) való kiindulás határozza meg a leglényegesebb pontokat. Ugyanakkor a válaszként született irányzatokkal szemben is hasonló fenntartások fogalmazhatóak meg, ezek is alkalmatlanok voltak az összeomlás anticipálására.” (31. old.)

Sőt, ami még rosszabb, utólag sem tudnak igazán koherens és meggyőző magyarázatot adni arra, miért

omlott össze az államszocializmus *hirtelen és egyőmetlenül* Kelet-Közép-Európától a Balkánon át a Szovjetunióig. Ilyen magyarázattal Fleck Zoltán sem szolgál, igaz, józanul nem is törekszik erre. Vizsgálatának célja korlátozottabb, de éppen ezért gyümölcsözőbb is, miközben azért elgondolkodtató kiindulópontot nyújt a fentebb vázolt „nagy kérdés” megválaszolásához is.

Az alapján véve problematikusnak kezelt totalitarizmuselméletekből Fleck a modern szociológiai ti-

pológiákat tartja még a leginkább érdekesnek, mindenekelőtt a Juan Linz és Alfred Stepan által kidolgozott modellt.² Eszerint öt politikai rendszert érdemes megkülönböztetnünk (demokratikus, autoriter, totális, poszttotalitárius és szultanisztikus, táblázatszerűen összefoglalva: 36–37. old.). A totális ebben a tipológiában inkább csak ideáltípus, mint ilyen azonban nehezen nélkülözhető, a *Jobszolgáltatás* is számos alkalommal használja – idézőjel nélkül – a „totális” kifejezést. Fleck számára azonban – logikus módon – a *poszttotalitarizmus* kategóriája a legérdekesebb: „A poszttotalitárius rendszerek egyrészt gyengébbek minden más politikai szisztémánál, hiszen legitimációjuk az ideológiától való eltávolodásra, rutinizációra épül, másrészt viszont erősebb kontrollt tudnak gyakor-

olni, mint az autoriter rendszerek, mert totális elődjüktől örökölték a hatalmi struktúrákat, az erőszakrendszereket, és nincs szervezett ellenzék.” (35. old.) Az ilyen rendszer egyik paradigmatis példájának a nemzetközi szakirodalomban is a Kádár-rendszer számít.

Az elméleti-történelmi vizsgálódások egy másik iránya a jogrendszer-tipológiákkal foglalkozott, s ezúttal egy klasszikus megkülönböztetés válik a legfontosabbá: a weberi formális és materiális racionalitás fogalompárja. A totalitárius hatalomformára egyértelműen az utóbbi jellemző, bár, mint majd még kitérünk rá, meglehetősen ambivalens módon.

Az elméleti vizsgálódás harmadik szálaként Fleck a totális politikai rendszerek jogelméletével és -alkal-

mazásával foglalkozik, ami gyakorlatilag a náci,³ illetve a kommunista jogrendszer vázlatos történeti áttekintését jelenti. A náciizmus jogelmélete radikális újításokat fogalmazott meg, melyek lényege szerint a Führer akarata a népszuverenitás legtökéletesebb megtestesítője. Az NSDAP programja a római jogi tradíciót egy német *common law*-val kívánta felváltani, amelyben a bírák „határtalan értelmezési joggal” rendelkeznek, fontosabb szereplők, mint a jogalkotók (72–74. old.). A háborús bűnökért később kivégzett Hans Frank, még bajor igazságügy-miniszterként így igazította el jogászait: „Mindenki tegye fel magának a kérdést: hogyan döntene a Führer ebben az ügyben. Ez a törvény.”⁴ Ugyanakkor a nemzetiszocialista Németország gyakorlati jogalkalmazása kevés újdonságot hozott. Igaz, ebben az is szerepet játszott, hogy a weimari korszakból örökölt bírói kar szinte semmilyen ellenállást nem tanúsított a náciakkal szemben, nem volt szükség a körükben túl kiterjedt tisztogatásokra. A „fejlődés” menete a náci államban abból állt, hogy míg kezdetben csak egyedi kampányokat vagy akciókat vontak ki a törvények hatálya alól, addig idővel a törvényen kívüliség egész birodalmait intézményesítették, mindenekelőtt az SS fennhatósága alatt (például a koncentrációs táborok rendszerét).⁵

A náci jogszolgáltatás azonban Fleck számára messze nem olyan érdekes, mint a másik totalitarista rendszer: először is, a náciizmus eleve nem volt a kommunizmussal azonosítható; másodsor, a náciizmusnak nem volt poszttotalitarista korszaka; harmadszor pedig egy korunkbeli magyar kutató számára, magától értetődő módon, relevánsabb a kommunista jogszolgáltatás eredete és fejlődése. Ebben a fejlődésben pedig találkozhatunk néhány érdekes kanyarral. Kezdetben létezett egy erőteljes törekvés (legalábbis a retorika szintjén) egyfajta „forradalmi bíraskodás” bevezetésére, amelynek részben Lenin is híve volt, legalábbis a hatalomra jutása előtt, illetve közvetlenül utána. Egy borzongatóan tanulságos Lenin-szöveg 1917 végéről így fogalmaz: „A változottság e téren az életrealitás biztosítéka, a siker záloga, hogy elérjük a közös, egységes célt: az orosz föld megtisztítását minden kártékony féregtől, mármint a tolvajoktól, a poloskaktól, mármint a gazdagoktól és egyebektől. Az egyik helyen börtönbe dugnak majd egy rakás gazdagot, egy tucat tolvajt, féltucat munkást, aki kibújik a munka alól. [...] Más helyen arra fogják kényszeríteni őket, hogy az árnyékszékeket tisztogassák. A harmadik helyen büntetésük kitöltése után sárga lapot kapnak, hogy megjavulásukig az egész nép szeme előtt legyenek mint ártalmas emberek. A negyedik helyen megtizedelik a munkakerülőket, ott a helyszínen...”⁶ Analóg módon annyi más szellemi áramlattal: a „forradalmi bíraskodás” doktrínája a NEP-korszakban artikulált iskolává szerveződött, amely először a sztálini tisztogatások nyertesének tűnt, majd az iskola tanai és képviselői megsemmisültek a tisztogatások újabb hullámában;

s az is „szokásszerű”, hogy ezen sztálini fordulat alá-támasztásához bőségesen lehet találni adalékokat a lenini életműben is.⁷

Paradox módon, a sztálini fordulattal, amelyet – a későbbi, poszt sztálini reformkommunista fordulattal – „a törvényesség folyamatos és durva megsértése” jellemzett, ismét előtérbe került a jogi formalizmusra való hivatkozás. Ezen formalizmusnak persze komoly korlátai voltak, s folyamatos ingadozás mutatkozott a formális és a materiális racionalitás elve között. Mégis: az intézmények stabilitása, bármilyen elvekkel igazolták is ezt a stabilitást, magában hordozta a jogi professzionalizálódás és a jogszerűség irányába elmozduló reformok *lehetőségét*. Fleck az első rész végén így foglalja össze ezt az összefüggést: „A jogalkalmazó intézmények történeti elemzéséből kitűnik, hogy az intézmények stabilitása – akkor is, ha ez kezdetben a diktatúra legvéresebb éveit hozta vagy segítette – magában rejtett egy potenciális fejlődési trendet. Az állampolgári kötelezettségként bárki által ellátható védelem, a forradalmi jogtudatot alkalmazó laikus bíró és népügyész helyére fokozatosan, de biztosan professzionisták léptek. Ha formális jogot alkalmazó formális jogintézmények veszik át a helyét a totalisan szétzilált és kiszámíthatatlan, központilag kontrollálhatatlan laikus fórumoknak, akkor a teljes önkény elvileg felváltható valamilyen jobban kalkulálható rendszerrel. Ez nem jelenti azt, hogy az állam e központositott jogalkalmazási szervezet-rendszert csak kiszámítható, jogszerű módon képes alkalmazni, de a reformok, elmozdulások lehetőségége megvan, és akkor majd lehet hivatkozni a formákra, jogszerűsége. Ez a forgatókönyv nem valószínű meg gyorsan, teljesen és kivételek nélkül.” (106–107. old.)

4 ■ Idézi: Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben*. Európa, Bp., 1984. 92. old.

5 ■ „...egyetlen német törvény, még a legkegyetlenebb náci törvény sem törvényesítette az ártatlanok megölését. Az újra átdolgozott német büntető törvénykönyv, amely kézikönyv formájában 1943 októberében jelent meg, 211. paragrafusában az áldozat fájára, vallására, nemzetiségére való tekintet nélkül határozza meg a gyilkosságot, és halálbüntetéssel fenyegeti a gyilkost. [...] Más szóval a náci törvénykönyv nem engedélyezte a zsidógyilkosságot csak azért, mert valaki zsidó, vagy a lengyel értelmiségi kivégzését csupán azért, mert véletlenül lengyel papok, professzorok, újságírók, jogászok voltak. Ahelyett, hogy betartották volna országuk törvényeit, mint ahogy később állították, a német hadsereg főparancsnoksága, az SS és a német kormány megszegte őket, amikor ártatlanok lemészárlására adott ki parancsot. Figyelemre méltó módon az 1943-as német katonai szabályzat odáig ment, hogy büntetést helyezett kilátásba annak a katonának, aki a feletteseinek olyan parancsát teljesíti, amely ellentétes a fenti törvénnyel. »A beosztott [...] büntethető mint résztvevő [...] amikor tudatában van, hogy felettese parancsának az lenne a célja, hogy katonai vagy más bűntényhez vagy vétséghez vezessen.«” Deák István: A nürnbergi perek anatómiája. *História*, 1994. 1. szám.

6 ■ *Lenin Művei*, 26. kötet, 418–430. old.

7 ■ Lenin már 1918 tavaszán így fogalmazott: „A bíróság a kapitalista társadalomban javarészt az elnyomás apparátusa, a burzsoá kizsákmányolás apparátusa volt. A proletárdiktatúra feltétlen kötelessége ezért [...] az volt, hogy [...] alapjáig el-söpörje az egész régi igazságszolgáltatást és gépezetét. [...]

A *Jogszolgáltatás* második részében (*Jogalkalmazó intézmények a szocialista Magyarországon*) ezen elvi lehetőség magyarországi realizálódásának ered a nyomába. A négy fejezet a bírói hatalommal, az ügyességgel, a társadalmi bíraskodás kísérletével, illetve a népi részvétel és kollaboráció kérdésével foglalkozik. A legkidolgozottabb vitathatatlanul a – korábbi kutatásokkal és publikációkkal megalapozott – első fejezet a bíraskodásról, amely érezhetően az egész kötet gerincét alkotja, ezért a recenzió hátralévő részében is elsősorban erre koncentrálok. „Ebben a fejezetben a bírói függetlenséggel foglalkozom, szociológiai interjúk alapján” – állítja a szerző a fejezet elején (110. old.), de a szerény ígéret megtévesztő, valójában az interjúknál jóval szélesebb forrásbázisra támaszkodik.

A fejezet elején Fleck egyértelműen megfogalmazza a kötet egyik kulcsfontosságú tézisé: „Az a főleg politikai körökben elterjedt szemlélet [...], amely a magyarországi rendszerváltást a totális diktatúrából a demokráciába való átmenetként értékeli, súlyosan félrevezető, mert megengedhetetlenül differenciálatlan. Nem állítom természetesen, hogy a Kádár-rendszer demokratikus volt. Azt azonban tagadom, hogy a magyarországi szocializmus utolsó húsz éve ugyanúgy a »nem jog« állapota, mint a klasszikus, totalitárius szocializmus. Sőt az utóbbi vonatkozásában is a »nem jog« megközelítés több lényeges vonást fed el, mint amennyinek a megértéséhez hozzájárul.” (111. old.)

Az 1945 után kezdődő, mintegy másfél évtized természetesen így is egy másik világ volt, mint az ezt követő, a poszttotalitáris korszak. 1945 és 1958 között több hullámban is nagymértékű kicserélődés

[Utána] hozzáfogott, hogy a régi bíróság helyén megteremtse az új népbíróságot[...] Az új bíróságra elsősorban a kizsákmányolókat elleni harchoz volt szükség, akik igyekeztek visszaállítani uralmukat. [...] De ezen kívül a bíróságokra [...] fontosabb feladat is hárul. Ez a feladat az, hogy biztosítsák a dolgozók fegyelmének és önfegyelmének legszigorúbb érvényesítését. Nevetséges utópisták volnánk, ha azt képzelnék, hogy egy ilyen feladat megvalósítható rögtön azután, hogy a burzsoázia hatalmát megdöntöttük [...] kényszer nélkül. Kényszer nélkül ez a feladat egyáltalán nem teljesíthető. Nekünk szükségünk van az államra, szükségünk van a kényszerre.” *Uo.* 27. kötet, 213. old.

8 ■ Az ezt alátámasztó adatokba némi pontatlanság csúszhatott. 1958-ra „1155 bíróból csak 564 kezdte 1945 előtt a pályát, és 53%-uknak öt évnél kevesebb gyakorlata volt” (121. old.) – az 564 „régii” bíró az itt szereplő összes bírónak 49%-a, tehát ezen számok alapján csak 51% maradhatna. Ráadásul furcsa lenne, ha a bírók között csak a minimum 13, illetve maximum 5 év gyakorlattal rendelkezők maradtak volna, a köztes kategória nem.

9 ■ „A mindennapi élet tág körét érintették az elnyomó jellegű büntetőjogi intézmények: 1952-ben például 4894 személyt helyeztek vád alá engedély nélküli fakivágás miatt, 10 886 embert pedig [...] feketevágás miatt. [...] 1950 és 1953 között vidéken 650 000 eljárás indult a népgazdasági terv vagy a termelés szabotálása miatt, 60%-ban marasztaló ítélettel. 1952 és 1955 között pedig 516 000 embert ítélték el a mezőgazdasági termékek beszolgáltatási kötelezettségének elmulasztása miatt.” (123. old.)

történt a bírói karban,⁸ s az intézményrendszer is alapos átalakításon ment keresztül. Ezen idő alatt a büntetőjogi intézkedések a lakosság megdöbbenően nagy arányát érintették⁹ – a széles körű tisztogatásoknak kitett bírák tehát egyszerre voltak a politikai nyomás eszközei és (potenciális) áldozatai is.

A személyi összetétel a konszolidációt követően már más (kontra)szelektív mechanizmusokon keresztül alakult: a viszonylag rosszul fizetett és alacsony presztízsű szakmában általában magas volt a fluktuáció, a fiatalok és a nők aránya. „A bírói kar legfőbb utánpótlását az elhivatottak szűk rétege és a máshonnan kiszorulók adták. [...] A bírák kiválasztási mechanizmusáról egyik beszélgetőpartnerünk így nyilatkozott: »Nem igaz, hogy a bírói pályára csak a hülyék jöttek. Csak sajnos az viszont igaz, hogy ezt semmi nem akadályozta meg.«” (127. old.) Ismerős lehet a helyzet, már csak más értelmiségi pályák kapcsán is. Ami ezt a pályát szinte már groteszk módon megkülönbözteti például a pedagógusi szakmától, az a sajátos „röghöz kötés”: a fluktuáció megakadályozására adminisztratív eszközökkel próbálták maradásra bírni a bírókat, akik időnként, ha már más választásuk nem maradt, akkor „diliflepnivel” próbáltak szabadulni (146–147. old.).

A bírói függetlenség kapcsán Fleck precízen leszögezi, hogy természetesen nem a „jogilag rögzített”, de amúgy nem túl releváns alkotmányos „garanciákra” gondol. „A bírói függetlenség [...] *társadalmi jelenség, amely emberi aktusokon, személyközi kapcsolatokon keresztül érvényesül, szervezeti kontextusban.*” (124. old.) Az így értelmezett autonómiafelfogás számára döntő jelentőségű a szervezeti kontextus és a személyi viszonyrendszer adott kombinációja volt. Minél magasabban állt valaki a hierarchiában, annál kevésbé mentesíthette magát a politikai nyomás alól; a legkevésbé független éppen a Legfelsőbb Bíróság volt. Alsóbb szinten azonban a személyes elköteleződésnek és tartásnak volt a legnagyobb szerepe: „Abban a korban [...], amelyre legtöbb interjúalanyunk visszaemlékezik, a szórványos pártnyomásnak az ítélkező bíró ellenállt. [...] A nyilvánosság előtt képtelenség volt megsérteni a függetlenségét; a bírói jogalkalmazás autonómiáját tekintve ez az egyik legnagyobb változás a megelőző korszakhoz képest.” (144. old.)

Nem egy monolit „hatalom” vagy „politika” próbált esetlegesen nyomást gyakorolni az ítélelhozatalra, hanem a politikai hatalommal rendelkezők különböző csoportjai, s ezek között fontos helyet foglalt el egy igazságszolgáltatási kulcspozíció betöltője, a megyei bíróságok elnöke. Az esetleges politikai befolyásolási szándékoknak ők voltak a legfontosabb alanyai, alkalomadtán ők védtek ki a nyomást, máskor viszont éppen ők közvetítették az alsóbb szintek felé. Ilyen esetekben azonban a beavatkozást „lefordították” a jogi szféra nyelvére: ez tipikusan a formális eljárási rend, általában a határidők iránti „érdeklődésként” jelent meg. Első fokon a politikai be-

folyásolási kísérletek nem voltak „illendők”: „Ha valaki kívülről el akart érni valamit, megvárta, amíg az ügy másodfokra kerül. [...] egy-egy ügy jogpolitikai súlyát a másodfokú bíróság volt hivatva érzékelni.” (142. old.)

Ugyanakkor a hatalmi csoportok „önmérsékletét” jórészt az magyarázta, hogy nem érezték szükségességét sem a bírói igazságszolgáltatás direkt politikai befolyásolásának: léteztek erre könnyebben járható utak is. „Azokban a büntetőperekben, amelyekben a politikai elit mégis szükségesnek látta a beavatkozást, elegendő volt a nyomozó hatóságok közvetlen utasíthatóságának kihasználása.” (137. old.) „Az 1970-es évek elején nem nagyon lehetett, de nem is nagyon kellett közvetlen módon befolyásolni az ítélező bírót. Például a főleg tsz-vezetők elleni perekben, amelyeknek fő hulláma 1972 és 1976 közé tehető, majdnem minden eldőlt még a nyomozati szakaszban.” (147. old.)

A „negatív társadalmi közmegegyezés” már hagyományosnak tekinthető toposza szerint a Kádárkor második szakaszában az alapvető szabadsághiány sajátos kárpótlásaként „a rendszer” szemet hunyt számos kisebb-nagyobb, de általában tömeges méreteket öltő normasértés felett is. A relatív függetlenség hasonlóképp tekinthető egyfajta informális „kárpótlásnak” is „a hatalom” részéről a bírói hivatás képviselői számára. A *Jogszolgáltatás* egyik előzményének tekinthető cikkében Fleck Zoltán ezt egyértelműen megfogalmazza: „A rossz egzisztenciális körülményekkel, alacsony presztízzsel szemben éppen a független munka volt az egyetlen vonzó a bírói pályán.”¹⁰

A fenti bekezdésekben elsősorban a bírói függetlenség *negatív* feltételeiről volt szó: miért volt lehetséges bizonyos mértékű autonómia a poszttotalitárius politikai rendszerekben? Van viszont egy, a pozitív feltételeket firtató kérdés is: mindenekelőtt arra gondolok, *miért* törekedtek egyáltalán a bírók függetlenségre? Erre vonatkozólag a *Jogszolgáltatás* több következtetést is megfogalmaz, de sajnálatosan kifejtetlen módon. Először is, Fleck kapcsolatot tételez az autonómia és a szakma presztízse között: „Hogyan lehetséges, hogy az 1990-es évek elején lezajlott magyar rendszerváltás nem cserélte le a bírói kart, semmilyen tisztogatást nem hajtott végre, és a bíróság mégis megőrizte tekintélyét? [...] ez egy behódoló, a függetlenségét teljesen elvesztett bírói apparátus esetében nem fordulhatott volna elő.” (109–110. old.) Sajnos, ez nem eléggé meggyőző bizonyíték, különösen 2002 kora nyaráról visszatekintve.

Egy másik megközelítés koncentrálhatna a prekommunista múlt örökségének továbbélésére. Ezen megközelítés előnye lehetne, hogy segítségével számos analógiával találkozhatnánk, amikor a társadalomtudományok művelői hasonló megoldásokhoz fordultak az elmúlt évtizedekben. Nem véletlenül vált népszerűvé a Bourdieu-féle „kulturális tőke”-konceptió vagy a Basil Bernstein által megfogalma-

zott szociolingvisztikai megközelítés, ezek ugyanis magyarázatot nyújthattak arra, hogy a társadalmi körülmények (beleértve az intézményes szocializáció rendszerét is) gyökeres megváltozása ellenére a *családok szintjén* hogyan termelődhetnek újra a korábbi normák, attitűdök és készségek; majd hogy ezek a habitusok hogyan tudják bizonyos mértékben újra-termelni a korábban végleg megsemmisítettnek tűnt intézményrendszer egyes elemeit. A legjobb példa talán a „megszakított polgárosodás” jelensége: kutatói szerint a XIX. század második felében és a XX. század első felében a magyarországi kis- és középparasztság körében kialakult habitus a totális téveszesítés kísérletének viszonylag rövid megszakítása után feltámadhatott, a „második gazdaság” formájában. Az elmélet megfogalmazói¹¹ szerint a lappangó folyamatosság nem csupán a makrostruktúrában nyilvánul meg, hiszen az említett habitus átadása a családi szinten történhetett meg, s ezért az államszocializmusban a kiemelkedő mezőgazdasági árutermelet folytatók között felülreprezentáltak voltak az államszocializmust megelőző korszakban árutermelet folytató személyek gyermekei.

A prekommunista múlt örökségének esetleges továbbélése a mikroszinten a *Jogszolgáltatás*ban sajnos nincs igazán kidolgozva. Nincs nyoma például annak, hogy akár az interjúkban, akár más forrásokból a bírák származását kutatták volna. „Máshol elvtársoztak, itt viszont mindenki úr volt: bíró úr, elnök úr stb. A gépirót kisasszonynak szólították” – idézi Fleck az egyik interjúalanyt (147. old.), de nem elemzi, mi magyarázhatja ennek a milliónek a továbbélését a nagymértékű szelektálás és fluktuáció ellenére.¹²

A prekommunista múlt örökségének továbbélése kapcsán a *Jogszolgáltatás* makroszinten a lassan klasszikussá nemesedő bibói, Szűcs Jenő-i társadalomtörténeti tradícióra hivatkozik. Ezek szerint Magyarországot évszázadokon át „féloldalas”, „hiányos”, „erőtlen”, de mégis *nyugatis* társadalmi struktúrák jellemezték; némileg profánul, a „keleties” államszocializmus alatt a félig üres pohár félig teli pohárrá változott.¹³ „Magyarországon az 1960-as évek közepétől a nyugati modernizációs minta a

10 ■ Egy hivatás emancipációja. Relatív bírói függetlenség a Kádár-korszakban. *Replika*, 1994. dec., 15–16. szám, 146. old.

11 ■ Legalaposabb kísérlet: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1992.

12 ■ A történelem szeret szatírákat írni a terminológiában is: az 1950-es évek elején a megtörni kívánt „szakmai kemény mag” kifejezése magyarázatoként Fleck zárójelben beszűri: „a korabeli szóhasználat szerint »liberális« bírák” (119. old.). Ki hitte volna ekkor, hogy fél évszázad múlva bizonyos körökben a „liberális” a „kommunista” szinonimájává válik.

13 ■ Maradva még a hasonlatnál: a *Jogszolgáltatásból* (is) kiderülhet, hogy az államszocializmust követő korban a korábbi relatív autonómia félig tele pohara inkább már félig üresnek látszik. Példának okáért a karrierminták és mentalitás kapcsán Fleck megjegyzi, hogy a hivatalnok típusú bíró dominál napjainkig. „A rendszerváltás során kapott ez a vonás különös hangsúlyt, amikor a nagyobb függetlenséget célzó reformoknak maguk a bírák álltak ellen.” (127. old.)

kommunista elit elképzeléseire is hatott. [...] A szovjet jog magasabbrendűségének megkérdőjelezhetetlensége, a szocialista normativizmus dogmatikus fel fogása az 1960-as évek közepéig volt kizárólagos hazánkban. Azután egyre inkább megfigyelhető bizonyos jogintézmények kikerülése mint az idegen (szovjet) mintával szembeni ellenállás, aminek hagyományai is voltak. A meggyökeresedett jogász elemek nyugati típusait a keleti hatás amúgy sem tudta teljesen eltüntetni, azok megőrződtek a jogász gondolkodásban és a jogi dogmatikában.” (208. old.) Ez a gondolatmenet azonban felveti, hogy Fleck talán kissé túl sommásan intézte el korábban a bírói függetlenség kérdését 1945 előtt: „Annak ellenére, hogy Magyarországon – megkésve – a dualizmus korában megteremtődött a közigazgatástól elválasztott bírósági, a függetlenségnek sem jogi-szervezeti, sem tudati feltételei nem voltak meg.” (115. old.) Bár nem vagyok a korszak szakértője, a dualizmus tekintetében óvatosabb lennék, ami pedig a Horthy-korszakot illeti, a fent idézett részlet fényében érdekes lett volna nagyobb figyelmet szentelni annak, hogyan érvényesült a (relatív?) autonómia ebben a korszakban is.

Fleck Zoltán árnyalt, gondosan mérlegelt álláspontja fogalmazásmódjában is tükröződik: kerül a sarkított, hangzatos és provokatív kijelentéseket, noha tézisei között akad olyan is, amely alkalmas lenne ilyen megjelenítésre is, mindennek előtt a sztálini fordulat és a jogi modernizáció kapcsolatáról szóló tétele. „Korábban azt állapíthattuk meg, hogy a szocialista jog történetében a sztálini tragikus fordulat, az úgynevezett második forradalom elvileg tartalmazta az elmozdulás lehetőségét. E cinikusnak tűnő megállapítást arra alapoztam, hogy a sztálini képlet, a TERROR + JOG alkalmas a reformálásra, egy terrort csökkentő politikai fordulat ígérhet szilárdabb normatív bázist. Ez a fordulat, jelentős regionális és nemzeti különbségekkel, be is következett. A jogi szervezetek és funkciók kontinuitása, a sztálinista felépítmény tartóssága csak azok számára negatívum, akik nem tekintik döntő jelentőségű tényezőnek a jogi formalizmushoz való visszatérést. A jogintézmények külső stabilitása, amely jelentős anyagi és eljárásjogi változtatásokkal párosul, nem értékelhető negatívnak.” (231. old.)

Talán nem túlzottan leegyszerűsítő Fleck mondanivalójának olyan értelmezése, miszerint az intézményrendszerben mutatkozó *lehetőség* a magyarországi történelmi örökség, illetve a Kádár-rendszer sajátos körülményei között realizálódhatott. A szovjet jogrendszerrel szemben ugyanis: „A magyarországi szocialista jogrendszer [...] némileg több mozgásra volt képes, mint a modellország jogrendszere. A kiinduló állapotok sem voltak azonosak. [...] A szovjet modell »végül is nem tudta eltüntetni egyrészt már a nyugati jogfejlődés meggyökeresedett elemeit (a jogi szabályozásban és a jogászai gondolko-

dásban sem), másrészt kihívta az ellenállást az idegen minta recepciójával szemben.« A jog és a társadalom mélystruktúrái egyébként is hatékony korlátokat állítanak a jog politikai gyarmatosítása, instrumentalizálódása elé. A jog dogmatikai kidolgozottsága és mindennapi alkalmazása olyan kemény mag, amelyet a politika ilyen rövid történelmi periódus alatt nem tudott, de nem is akart feltörni.” (233. old.; az idézetben szereplő idézet Kulcsár Kálmántól származik.) Mint már korábban jeleztem, talán az említhető a *Jogszolgáltatás* hiányosságaként, hogy a „jogi és társadalmi mélystruktúrák”, illetve a kitűnően elemzett intézményi környezet és egyéni viselkedésminták közötti elméleti kapcsolatot jobban is kidolgozhatta volna – hiszen a szerző megalapozta azzal, hogy például a totalitarizmuselméletek kapcsán külön foglalkozott a pszichológiai megközelítésekkel is (13–18. old.) –, de megtorpant.

„Nehéz megbirkózni a múlttal.” (215. old.) A feladat azonban, hangozzék bármilyen triviálisan, nem megkerülhető. Recenzensnek meggyőződése, hogy a magyarországi társadalomtudomány nagykorúsodása nem véletlenül esett egybe azzal a felismeréssel, hogy az 1945 előttről származó társadalmi örökség nem negatív, elvetendő, leküzdendő fogyatékoság, legalábbis *nem teljes egészében az* – noha a fenti felismerést megfogalmazó szociológusok vagy történészek általában nem tartották magukat a szó ideológiai vagy politikai értelmében konzervatívnak. Ideje volna hasonló józansággal megközelíteni az 1945 és 1990 közötti korszakot is. Ehhez nyújthat jó kiindulópontot többek között Fleck Zoltán könyve. □